

БАНКОВ КРЕДИТ И ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА

Ас. д-р Емил Калчев, Нов български университет

Ролята на банковия кредит в модерното пазарно стопанство е огромна - фирмите осъществяват своята дейност въз основа на дългосрочни и краткосрочни кредити, домакинствата също финансират значителна част от потреблението си посредством тях. Каква е всъщност природата на банковия кредит? Бидейки феномен, активно участващ в икономическите процеси, има ли той връзка с кризите в икономиката?

Според теорията банковият кредит увеличава паричното предлагане, т.е., чрез него се създават пари в стопанството. Така той е причина за покачване на цените (инфлацията) и за увеличаване потреблението от внос. Той има връзка със спекулативните тенденции и бизнес цикъла.

Световната финансова и икономическа криза не само се прояви в България, но към момента тя се задълбочава. Според някои мнения кризата бе привнесена отвън. Поради глобалния ѝ характер можем да приемем такова твърдение, но си заслужава да изследваме дачи за появата и развитието ѝ имаше предпоставки и у нас.

Емпирично са проследени някои тенденции в развитието на българската икономика от последните години и са потърсени връзки между тях в светлината на изложените базови теоретични постановки.

Въведение

В икономиката като социална система голяма роля играе диалектиката между единично и общо, между единицата и публиката (масата), между единичните и масовите явления. Тези две категории се намират в най-разнообразни взаимовръзки и взаимозависимости, които са основата както на различни икономически дейности (бизнеси), така и на повечето макроикономически процеси.

За да бъде постигнато икономическо равновесие е необходимо да бъде намерен баланс между дейността на микроравнище (на отделния стопански актьор) и следствията от нея на макроnivо, както и обратно, условията зададени от макро-рамката да са благоприятни за стопанските субекти. Когато такъв баланс съществува, икономиката работи в здравословен режим. Например, ако предприемачите задоволяват пазара с качествени стоки и услуги на достъпни цени, те са наградени от публиката с растящ пазарен дял и печалби. Обратно, некоректни ли са те спрямо множеството (потребителите), поради примерно стремеж към свръхпечалби, рано или късно биват изтласкани от пазара.

От всички кораби, които тръгват, повечето се връщат, но не всички. От (индивидуалната) перспектива на корабопридетелите и тръговците това може да е икономически фатално. От перспективата на масовите явления обаче, характерна за застрахователите, това е част от ежедневието. Ако всички кораби се връщаха, нямаше да има корабозастрахователи.

Не само в застраховането диалектиката между единично и общо е основата на бизнеса. Това е така и при социалното осигуряване, базиращо се на принципа за солидарност - плащат много субекти по малко, за да могат да ползват малко субекти по повече, когато имат нужда. При постигнат баланс между единично и общо системите за социално осигуряване функционират. На практика обаче този баланс лесно се нарушава, защото всеки от нуждаещите се желае да получи повече и по-големи облаги от системата.

Банковият кредит - механизъм за създаване на пари

Прототипите на съвременните банки се появяват през Ренесанса във връзка с италианските търговски фамилии, които дават на своите клиенти възможност за отложено плащане на закупените от тях стоки. По-късно тези фамилии изоставят активната си търговска дейност и започват да работят предимно като банкери, отдавайки своите пари за известен период на други срещу лихва. Тъй като парите им били ограничени, те вземали и чужди пари срещу лихва, като ги отдавали на клиентите си срещу по-висока лихва, реализирайки по този начин печалба. Въпреки че по това време парите били предимно метални (злато и сребро), банките не боравели с тях пряко, а с парчета хартия (менителници), върху които били обозначени количества злато и сребро, срещу които са издадени. Представляващи задължение за неотменимо плащане, менителниците се превърнали в средство за разплащане между тръговците, т.е., те на практика се превърнали в нови „банкови пари”, първообраз на съвременните банкноти.

Освен всичко останало (лесна преносимост, защита от погубване или кражба, преодоляване ограниченията на различните валути и др.), менителниците *“освободили ” стопанството и от дефицита на златото и среброто.* При тази система например 100 златни монети се предавала от собственика ѝ на съхранение в банката, която имала клонове в различни страни. Тя давала парите на свой клиент под формата на менителница. Златото си стояло в банката и собственикът му знаел, че го притежава. Банката имала също 100 златни монети в книгите си. Тръговецът, взел тези пари на заем, също ги притежавал,

както и приносителят на менителницата. Макар в банката да са постъпили само 100 златни монети, те били трансформирани в много пъти по 100 и различни стопански актьори можели да ги ползват по едно и също време в различни краища на света. Тези пари разкрили огромни възможности пред занаятчии, търговци, банкери, инвеститори. *Просто всички имали пари!*¹

Кое направило възможно прилагането на тази система за създаване на нови пари? Това са две важни обстоятелства. *Първото* е, че златите монети в обръщение са взаимозаменяеми едни с други, стига златното съдържание в тях да е едно и също. Тоест, ако собственикът на златния депозит си го поиска обратно, не е задължително той да получи точно тези монети, които е предоставил на банката, но може да вземе и всички други златни монети на същата стойност. *Второ*, банката няма *един единствен, а множество* депозитори. Въз основа на взаимовръзките (диалектиката) между единица и множество е логично, че те няма да изтеглят едновременно депозитите си, както примерно не всички застраховани кораби потъват в един и същ ден и час. Следователно банката функционира нормално и печели многократно повече, ако поддържа малък златен резерв (в сравнение с издадените менителници), за да може да изплати на даден депозитор необходимото количество злато при поискване.

Другият стандартен начин за създаване на пари е тяхното *печатане* от централните банки, което става в зависимост от различни критерии. Докато в този случай публиката е наясно, че ако парите в обръщение станат твърде много, то стойността им спрямо стоките и другите валути ще спадне, това далеч не е така при механизма за създаване на пари посредством банкови кредити. Той не е така лесно обозрим, а и ефектите от него не са толкова очевидни.²

Както илюстрирахме по-горе, банките още при своя „прощапуплик“ са институции, създаващи пари в стопанството. Дали и днес, когато ценните метали не са официално разплащателно средство, банковите кредити пак увеличават паричното предлагане? Нека си представим, че X има депозит от 100 лева в банка и въз основа на този депозит тя предоставя кредит от 50 лева на друг свой клиент Y. Преди кредита X и Y са разполагали общо със 100 лева, докато след кредита те вече имат 150 лева. Или, паричното предлагане се е увеличило от 100 на 150 лева (Y има нови 50, а X своите 100 лева). Следователно *съвременният*

¹ Уедърфорд, Д. История на парите. София: Обсидан, 2001, с. 98-103.

² Rothbard, Murray N. The Case Against the Fed. Auburn: Ludwig von Mises Institute, 1994, pp. 29-37.

банков кредит, независимо от предназначението си (за производство, потребление, инвестиции, ипотечи и т. н.), увеличава предлагането на пари в икономиката въз основа на т.нар. кредитен мултипликатор. Кое прави възможно ползването едновременно на депозита от X и кредита от Y? Това отново е диалектиката на единично и множествено - има други депозитори в банката, които няма да ползват по същото време парите си. Те са убедени, че разполагат и могат да разполагат по това време със средствата си, но няма да го направят, което дава възможност на кредитополучателите да ги ползват.

В страни с Валутен борд като България печатането на пари е строго законово регламентирано, защото бордът е система, при която дадена парична единица е конвертируема при фиксиран курс спрямо друга такава. Това означава, че левовите са напълно обезпечени с активи в съответната твърда валута - в случая с еврото. Следователно ролята на банковия кредит за паричното предлагане в българската икономика е още по-голямо.

Икономически кризи и банков кредит

Според разпространеното схващане кризите в пазарната икономика имат цикличен характер, като са познати различни теории за бизнес цикъла. Най-близка до реалността е традицията, започваща през осемнадесети век с *Дейвид Хюм* и *Дейвид Рикардо* и завършена като стройна теория през двадесети век от *Лудвиг фон-Мизес* и *Мъри Ротбард* (т.нар. *Австрийска школа*).

В схващането на тази научна традиция парите, възникнали по естествен начин на пазара - златото и среброто, имат две важни характеристики - те са *ограничени* и са *полезни стоки* (имат своя собствена стойност). Ако не се появяват парични сурогати (напр, различни форми на кредитни пари), икономиката би функционирала плавно, а не циклично, и би се подчинявала изцяло на пазарния механизъм. С модерното банкерство (това от втората половина на осемнадесети насам) се свързва цикличността в икономиката - редуващи се фази на подем (бум) и срив (депресия). Причината е кредитната експанзия на банките, които преследвайки свръхпечалби, са изкушени да раздават все повече и повече кредити, поддържайки минимални резерви от пари в наличност. Следствието от подобно икономическо поведение на банките (единици) води до увеличено парично предлагане в икономиката (цялото, множеството), т.е. до *монетарно неравновесие*.

Фаза на бума. Засиленото парично предлагане *снижава*

лихвените проценти. Реагирайки на пазарните сигнали, *бизнесът* предприема по-смели и продължителни инвестиционни проекти, които при досегашните високи лихвени равнища са изглеждали неефективни. Те по правило са насочени главно в средства за производство и в строителство. Новите проекти покачват търсенето и цените на труда, наемните площи, суровините, транспорта и т.н. Нарастват доходите на домакинствата и те увеличават разходите си. От друга страна и те реагират на ниските лихвени проценти, търсейки засилено не само повече потребителски, но и инвестиционни стоки - недвижимости, луксозни превозни средства, бижута и др. Пазарният механизъм преработва всичко това в *растящи цени* на стоките и услугите, с други думи - в инфлация. Тя се ускорява и от засилената *спекулация* с активи вследствие евтиния кредит. Друг резултат от увеличеното парично предлагане е растящото потребление на *внос*, като местната инфлация *допълнително* поставя националните стоки и услуги в неконкурентна позиция за износ и вътрешно потребление. Това в крайна сметка се изразява във все по-големи *дефицити в платежния баланс*. Тоест, *парите започват да изтичат* от стопанство, в което има кредитна експанзия. Това, разбира се, не е националната валута, а злато или твърда чужда валута. В системата на Валутен борд това е валутата, към която местната е конвертируема при фиксиран курс. Износът на валута обаче не може да свие паричното предлагане, защото срещу всяко евро са напечатани два лева, които банковата система посредством кредитния мултипликатор е увеличила, примерно, на пет лева. За да напусне еврото страната, то ще изтегли от обръщение два лева, но ще останат три, които са продукт на банките. В резултат на изтичането базата на твърдата валута в страната се стопява, а инфлационният натиск се увеличава. Идва момент, когато банките са изплашени от пирамидата лесно раздадени кредити и необходимостта да посрещат задълженията си към депозиторите. Тогава те започват да дават кредити много по-внимателно и на много по-висока цена.

Фаза на депресията. *Бизнесът*, свикнал на много и евтини пари, започва да страда. Започват да страдат и *домакинствата*. От една страна, клиентите на бизнеса намаляват и купуват по-малко, защото нямат достъп до кредит, а и са и изплашени, поради което предпочитат да спестяват. От друга страна, разходите по обслужване на старите кредити се увеличават, а новите кредити са непосилно скъпи. Бизнесът е принуден да се свива - замразяват се и се ликвидират инвестиционни проекти, освобождава се персонал, намаляват се заплати, увеличава се работното време, назначава се млад, евтин

и неквалифициран персонал и т.н. Домакинствата потребяват на минимума, разходите по обслужване на кредитите се увеличават, а заплатите и сигурността на работата им намаляват. В резултат на тези процеси *цените започват да спадат, платежният баланс постепенно се изравнява*, т.е. изтичането на пари от националната икономика спира и чужди пари започват да навлизат в страната. Равносметката за националната икономика е изградени *свързкапацитети* в определени индустрии и строителството, които са погълнали огромен масив от ресурси и са оголили други браншове. Или, монетарното неравновесие, предизвикало бума, се е превърнало в *материално неравновесие* в края му. Фазата на депресията е мъчителна за икономиката, но е неизбежна. Тя е болезнената спиралка на бума, цената, която плащат стопанските субекти за деформациите и излишествата.³

Икономическата криза се свързва с намаляване на паричното предлагане, като е възможно парите (банкнотите) в обръщение слабо да се увеличат, докато кредитът бързо се свива. Свиването на паричното предлагане води до противоположното явление на инфлацията - до дефлация, т.е. до спад на цените главно в тези отрасли на икономиката, които най-бързо са експандирали през инфлационната фаза. Съществуват два основни проблема при депресия: падащи цени на спекулативните активи и банкови крахове и кризи.⁴

Икономическата криза и България

Няма съмнение, че в субективно усещане гореописаният теоретичен сценарий на бум и последваща депресия, породени от кредитната експанзия на търговските банки, се случи в България.

Постепенно след 2002 г. българският гражданин, предприемач и мениджър откри „магията на кредита“. Той можеше още днес и сега да реализира инвестиционните и потребителските си проекти. Постепенно кредитът поевтиня, а условията за получаването му станаха крайно либерални. Към 2006 г. рекламни послания от рода „кредит само срещу лична карта“ вече бяха ежедневие.

Успоредно с разгръщане на кредитната експанзия се задвижиха нагоре и цените на недвижимите имоти, като към 2007 г. инвестициите в строителство на частни и офис сгради достигнаха манакални обеми и цени. Индексите на Българска фондова борса - София също

³ Rothbard, Murray N. *Economic Depressions: Their Cause and Cure*. Auburn: Ludwig von Mises Institute, 2009, pp. 20-25, 32-33.

⁴ Петров, Красимир *Инфлация и кредит - анализ и прогнози*. В Икономиката на България, окт. 2005 г. София: Агенция икономика, 2005 г., с. 90.

растяха стремглаво нагоре. Институционалните инвеститори (напр, пенсионните фондове) дори не намираха достатъчно възможности за инвестиции на регулирания капиталов пазар. Компаниите, листвани на борсата, отчитаха често сериозни двуцифрени ръстове на печалбите и оборотите си. Цените на парцелите със строително предназначение и дори на земеделските земи ежемесечно растяха. Наемите също.

По улиците и пътищата на България за периода 2002 - 2007 г. се срещаха по-модерни и в по-големи количества луксозни автомобили, отколкото в повечето столици на богати европейски държави. Яхтите, частните самолети, голф игрищата, конните бази и т.н. станаха ежедневие за българина.

Повечето материали и консумативи, използвани в строителството, производството и услугите, както и в дома, са произведени от световни производители. Същото важи в пълна степен за електрониката, резервните части за превозни средства и машините, консумативите за тях, облеклото, козметиката, обувките, обзавеждането за дома и офиса, както дори и за храните, и напитките. На практика почти всичко е от внос.

Българинът откри международния туризъм. Екскурзиите на само в Европа и на Балканите са нещо обикновено, но и тези до екзотични дестинации.

Правителствата след 2002 г. реализираха бюджетни излишъци, които пилееха с широка ръка, а пари винаги имаше, и имаше, на всички равнища.

Имаха ли икономически фундамент тези фантастични промени? Не е известно примерно да са разкрити значителни залежи на природни изкопаеми и ресурси (нефт, злато, диаманти, редки метали, газ и др.), нито да са открити и приложени на територията на страната иновативни технологии или нови продукти. Българинът не се е променил особено през последните десет години в посока да е усвоил уникални умения за работа, дисциплина на работното място, възможност да работи при особено тежки условия особено интензивно и качествено и т.н. Напротив, може да се твърди, че най-конкурентноспособните и квалифицирани българи не живеят и работят в страната. България не е заета в последните десет години някакво ново стратегическо положение в геостратегически или геоикономически план, за да го е използвала в своя полза. Средствата по европейски фондове и програми не се усвояват, а когато те все пак идват в България не са използвани ефективно.

Каква е ситуацията от последните две години? Кредитът е скъп

и трудно се получава. Борсовите индекси се „срутиха” и поддържат стабилно много ниско равнище. Недвижимости почти никой в България не търси и цените им стабилно и плавно падат. Безработицата е висока, заплатите не растат, а често и намаляват. Оборотите на бизнеса са ниски и не растат, а по-скоро намаляват. Бюджетът е на значителен дефицит, платежният баланс на страната е с тенденция за балансиране.

Тази ситуация привнесена ли беше, както често се твърди, или имаше и своите основания вътре страната?

За да се доближим до отговора на този въпрос, ще сравним емпирични данни под формата на графики за основни макроикономически показатели, засегнати по-горе в теоретичното изложение. Те едва ли могат да служат като пълно научно доказателство за ролята и мястото на банковия кредит в икономическите процеси у нас, но въпреки това могат да задълбочат познанията ни за този проблем.

Ще разгледаме движението на основни макроикономически индикатори за периода от 1998 до 2009 г., т.е. за ретроспективен период от дванадесет години, които на всяка от фигурите ще бъдат изобразени с числата от 1 до 12. Така например 5 отговаря на 2002, а 8 на 2005 година.

Първата фигура е тази на *вътрешния кредит*:

Източник: БНБ

От нея става видно, че след плавно, макар и стръмно след 2005 г., нарастване на кредитите за българското стопанство, те и през 2008 и 2009 г. слабо нарастват. Или, на тази графика не може да бъде видяна кредитната контракция, а и кредитната експанзия е доста плавна.

Основните макроикономически индикатори - Брутен вътрешен продукт (БВП), салдото по платежния баланс (до края на 2008 г.) и

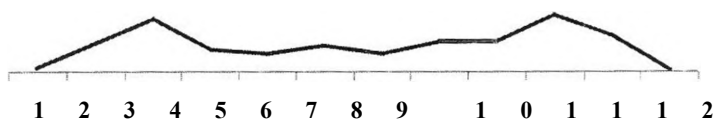
инфлацията показват сходна картина:

Източник: БНБ

Фиг. 4 Инфлация - индекс на потребителските цени спрямо м. Декември на предходната година

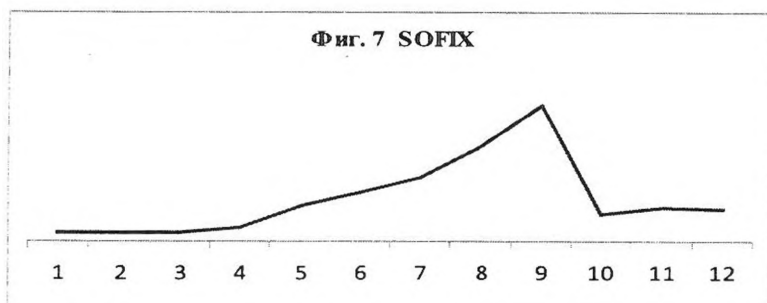
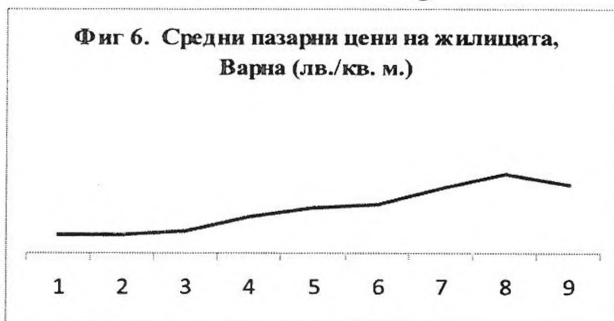
Източник: БНБ

И брутният вътрешен продукт, и дефицита по платежния баланс и инфлацията драстично намаляват през кризисните 2008 и 2009 година.

Подобна е картината и при цените на недвижими имоти, както и на регулирания капиталов пазар, въпреки че скоростта на реакцията е различна:

Източник: stat.bg

Източник: БФБ-София

Всички фигури от 2 до 7 се вписват отлично в изложената теория и субективно усещане за нейното събъдане в България. Само основната причина според теоретичните концепции - банковият кредит, не пасва в тази картина. Следователно или теорията не е приложена в случая България, или има друга причина. Например, че статистиката, служеща за основа на фиг. 1, е манипулирана.

С основание можем да приемем втората хипотеза за вярна. По време на експанзията, заобикаляйки антицикличната политика на БНБ търговските банки вадеха кредити от балансите си и ги продаваха на банките си майки. Така намаляваха кредитните си портфейли за пред регулатора и получаваха допълнителен ресурс за експанзията. Сега, за да си осигурят доход при „замръзналия” пазар, те си ги купуват обратно. „Това леко заобикаляне на рестрикциите на БНБ започна да си проличава ... с изкривяването на статистиката.”⁵

Следователно по всичко личи, че България *следва теоретичния кризисен сценарий*, който е движен от банковия кредит. Той и у нас небалансирано интензивно растеше през последните години и се превърна във важна причина за настоящата депресия.

Все пак основание има и твърдението, че кризата беше привнесена от чужбина, защото кризисният сценарий е същият както при основния засегнат - САЩ, така и в повечето европейски държави. Той може да се смята за типичен и за страните от Централна и Източна Европа, от които България не прави изключение. Причината, че у нас кризата протича сравнително по-мекко в сравнение с други европейски страни, е по-скоро изостаналостта на българската икономика и реформи. В този смисъл българските банки бяха поизостанали в експанзията си и на практика бяха уплашени по-рано от фалитите американски и европейски банкови институции. Те преждевременно прекъснаха безконтролното кредитиране и затова то не доведе толкова остри сривове във финансовата система.

Изводи

Пазарната икономика, движена от механизма на търсенето и предлагането, е система която се стреми към равновесие и баланс между участниците в нея, между отделният участник (единицата) и всички други участници (публиката, множеството). Когато този баланс е нарушен на някакво равнище, той засяга цялата икономика. Стремещът на банките към свръхпечалба ги подтиква да предоставят твърде много

⁵ Илиева, Валентина *Игра на кредитна експанзия*. В-к „Капитал” от 11. дек. 2009 г.

кредити, което движи цикличното развитие на цялата икономическа система от бум към депресия и от депресия към нов бум. Този сценарий е валиден и за България в рамките на настоящата икономическа криза. У нас тя се проявява по-меко поради изостаналостта на българската икономика в сравнение с тази на развитите демокрации, както на страните от Централна и Източна Европа.